

ВІДГУК

офіційного опонента на дисертацію Оксани Орестівни Савченко «Етнокультурний компонент у семантиці назв елементів рельєфу (на матеріалі паремій української та англійської мов)», подану на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук за спеціальністю 10.02.17 – порівняльно-історичне і типологічне мовознавство. – Дрогобич, 2020. – 200 с.

Почну трохи здалеку, зі слів проф. М.В. Тимофєєва-Ресовського, який говорив, що наукову літературу не читають, натомість нею користуються. Це справді так, але правило це, однак, не без винятків, одним із яких є пареміографічні й узагалі фразеологічні джерела: збірки прислів'їв, ідіом, образних порівнянь тощо якраз цілком можна читати, як читають збірки поезій чи афоризмів (навіть якщо вони будуть упорядковані за абеткою). Але ця їхня особливість означає і певну вимогу до дослідників, вона вимагає від них відповідного «резонансу» (назвімо це так): філологи-фразеологи й лінгвопареміологи мають бути не лише на рівні свого об'єкта студій у науковому сенсі, вони також мають бути й, так би мовити, естетично суголосними з ним. І, переходячи тут уже до рецензованої праці, хотілося б одразу підкреслити, що от у її авторки Оксани Орестівни Савченко ця специфічна співзвучність дослідника та об'єкта дослідження безумовно є присутньою, вона одразу є відчутною, можна сказати, є однією з визначальних рис цієї дисертації. Гадаю, що коли дисертантка видасть свою працю у вигляді монографії, її читачі казатимуть, що книжка не лише змістовна й цікава, а що її можна читати як художній твір.

Говорячи про дисертацію п. Савченко, далі видається вартим уваги вибір її авторкою свого конкретного об'єкта студій, а саме, те, що цим об'єктом є лексичні компоненти паремій, котрі є назвами елементів рельєфу – можна їх також назвати назвами окремих екосистем у складі глобального довкілля – і от їхні назви дисертантка вивчає у внутрішньопаремійному контексті. Конкретніше, ідеться про ПОЛЕ, ЛІС, ГОРУ, РІЧКУ, МОРЕ і БОЛОТО – можна сказати, головні, принципові

складники фізіогенного довкілля (правда, і не лише фізіогенного, а й антропогенного також, особливо зараз, коли не лише ліси насаджуються, а й моря творяться) – і водночас це й складники екологічного екстралінгвістичного субстрату (можна його також назвати і довколомовним довкіллям) як англійської, так і української мов. Вибір цей видається дуже вдалим, справді, якщо взяти, приміром, укр. *поле* в СУМі чи семантично і генетично споріднене з ним англ. *field* в Оксфордському словнику англійської мови, то історично засвідчена еволюція значень цих лексем – у СУМі це, природно, буде проєкція даної еволюції на площину сучасного синхронного зрізу у вигляді полісемії слова *поле* – отожд, багатозначність, синхронічна та/чи історична, цих двох лексем постає як щось на кшталт синопсису культурної історії людства.

Підставою для саме такого вибору є, серед іншого, і те, що, як пише п. Савченко, «існує... потреба доведення твердження про здатність географічного середовища впливати на формування побутової свідомості..., що певним чином реалізується в мовних одиницях» (с. 15). Справді, відчуття, думки, навіть концепції про наявність співвіднесеності чи зв'язку між ментальністю етносоціуму і рельєфом тієї місцевості, де цей етносоціум мешкає, – усе це є інтуїтивно дуже, навіть одразу, переконливим, і такі речі виступають і враховуються в гуманітарних дослідженнях різного спрямування, і не лише філологічних. Приміром, філософи в Росії та поза її межами (О.Шпенглер, М.О. Бердяєв, Ф.А. Степун, Б.М. Парамонов) постулювали тезу про те, що російська ментальність є значною мірою негативним наслідком російського природного довкілля, конкретніше, одного з тих складників довкілля, про який говорить і п. Савченко (як це висловив Бердяєв, «русская душа ушиблена русской ширью»). Водночас ясно, що довести, показати факт наявності такої співвіднесеності між рисами рельєфу і рисами етнічної ментальності можна лише і саме от такими, дуже конкретними дослідженнями, як нинішня дисертація.

Авторка показує – на своєму, тобто паремійному, матеріалі – осмислення полів, гір, лісів тощо як складників фізіогенного і водночас соціально адаптованого довкілля, з одного боку, а з іншого – і роль цих концептів (вживаю це слово у тому загальнонауковому значенні, у якому воно фіксується в СУМі, т. 4, с. 274 – 1974 р.), так от, п. Савченко водночас демонструє і роль цих концептів як модельних категорій, навіть як категорій-символів. А фольклор, зокрема паремійний, і є однією з тих вторинних знакових систем, чи мов культури, у яких відбувається це їхнє вторинне модельне використання. Сказане свідчить про актуальність теми цієї дисертації, але його можна розглядати і як апологію незмінної, традиційної актуальності відповідного підходу, який ми з повним на те правом можемо окреслити як потєбнянський і який для нас не є чимось таким уже й новим: для вітчизняного мовознавства мова, її система і її складники ніколи не були чимось лише іманентним.

Якщо говорити про матеріал дослідження й водночас про застосований у ньому теоретико-методологічний апарат, тут от іще на чому хотілося б наголосити: аналізуючи у своїй дисертації паремії, авторка використовує не лише прислів'я та приказки, а також і загадки. Це з її боку є оригінальним і, треба сказати, сміливим кроком. Сміливості цій слід віддати належне не лише через те, що таке поєднання, наскільки можу судити, у теоретичній лінгвопареміології – на відміну від пареміографії – є радше винятковим явищем, зустрічається дуже рідко, – попри те, що загадки і структурно, і функціонально, і генетично є близькими до паремій *sensu stricto*, тобто до прислів'їв, чіткої межі між одними й другими немає, і через це разом із проverbsькими утвореннями загадки звично категоризуються як належні до лексико-фразеологічної системи, і як такі вони, як щойно сказано, традиційно є об'єктом об'єднаного пареміографічного опису – як, скажімо, у Номиса чи Даля. Роз'єднує ж їх, а також і ускладнює їх сумісне вивчення, можна сказати, те, що і поєднує. Я тут маю на увазі не лише те, що прислів'я і приказки є часто просто незрозумілими, причому як у плані свого їхнього

«поверхневого», цілісного значення, так і стосовно їхньої внутрішньої форми (це добре відомо кожному, хто читав, скажімо, того ж Номиса: там далеко не все підряд є ясным без дефініцій і коментарів, а їх якраз і немає). Так, в нинішній дисертації згадується прислів'я *вивести когось у поле* зі значенням 'дезорієнтувати, обдурити'; аналогічні за змістом і будовою утворення є і в інших слов'янських мовах, це їхнє значення є цілком ясным, але от те, що я знайшов в різних джерелах відносно їхньої мотивації, мене не переконало: пояснення ці – на кшталт 'вивести у поле, щоби не знайшли дороги додому'; але ж у лісі те саме можна зробити, і навіть іще краще, а в полі, як не кажи, далеко видно, далі, як у лісі. Але для прислів'їв, навіть мотиваційно непрозорих, діє, узагалі кажучи, хоч і не без істотних винятків, презумпція раціональної мотивації їхньої внутрішньої форми: якщо ця остання є незрозумілою нам, то це означає, що в силу тих чи інших причин вона утратила свою первісну прозорість. Натомість щодо загадок, зокрема і тих, які наведено у дисертації, то тут часом – на тлі прислів'їв – враження таке, що їхня внутрішня форма, навпаки, покликана максимально утруднити їх розуміння – зрештою, на те вони й загадки, такі тут, як кажуть, вимоги жанру. Можна було б навіть сказати, що засади поетики прислів'їв і загадок є прямо протилежними, через це поетика загадок є значно важчою для декодування. Це, звісно, ускладнює життя і дослідникові, який залучає до аналізу обидва ці різновиди паремій. Але водночас таке залучення евристично є цілком виправданим і плідним, результати, отримані зосібна на матеріалі прислів'їв і загадок, можуть в рамках такого підходу лише взаємно збагатитися, словом, таке залучення і сполучення можна лише вітати. Можна також сподіватися, що п. Савченко створить своєю дисертацією прецедент, зразок чи моду на таке використання. Принагідно можна пошкодувати, що Оксана Орестівна, здається, ніде спеціально не говорить про специфічні риси, які б вирізняли проаналізовані нею прислів'я та приказки, з одного боку, і загадки, з іншого; навіть якби такої специфіки не було нею виявлено, то і це є істотним результатом, про який варто було б згадати.

Говорячи про значущість свого дослідження, Оксана Орестівна зазначає: «Практичне значення праці вбачаємо в тому, що отримані основні результати можуть бути використані у зіставно-типологічних дослідженнях семантики назв елементів рельєфу в різних типах дискурсу» (с. 18). Тут її можна і поправити: значення, про яке вона тут говорить, – це значення наукове, науково-теоретичне. Крім того, до сказаного нею можна й додати от що: Оксана Орестівна займається – в широкому сенсі – мовою фольклору, і ті спостереження, узагальнення і висновки, які вона робить, – усе це має більш чи менш безпосередній стосунок, серед іншого, і до розробки складної проблеми взаємовідношення фольклорного і діалектного мовлення – до того, як ці ідіоми співвідносяться між собою і з загальнонаціональною мовою. Складність цих стосунків можна продемонструвати на прикладі слова укр. *Дунай* – як назви великої європейської річки, з одного боку, і як лексеми із тими апелювативними та образно-символічними значеннями, що їх це слово виражає у фольклорі та говорах, з іншого. У дисертації ж в аналогічному плані, хоч і *mutatis mutandis*, можна згадати, приміром, *МОРЕ*, зокрема, укр. *море* у складі прислів'я, де згадується також і *щука* (*Не лякай щуки морем, а бідного горем* – с. 132). Узагальнено-метафоричний зміст цієї паремії цілком ясний, чого не скажеш про її внутрішню форму: *щука* у морі не водяться, це солодководна риба, строго кажучи, *щука* моря із його солоною водою власне що має боятися. Питання постає: як витлумачити цю «щуку в морі», принагідно тут згадавши й рос. *На то и щука в море, чтобы карась не дремал* (карась теж не морська риба). Можна, звісно, пояснити це так, що українці все ж не англійці, котрі мешкають на острові, де з будь-якого місця до моря досить-таки близько, натомість мешканці, скажімо, Полтавщини могли й не знати, що *щука* в морі не живе. Чи, може, *море* тут – узагальнено-умовне позначення водойми? Але чи справді умовне? У словах на позначення моря часто спостерігається сполучення значень 'море' та 'озеро': приміром, у нім. *See*, в якому, щоправда, ці значення є співвідносними із різними граматичними родами. Це ж сполучення семантем, хоча й не так

яскраво виражене в сучасній мові, властиве й англ. *sea*. І це ж стосується континуантів псл. **mor'e*: сполучення зазначених семантем ('море' і 'озеро') простежується в усіх трьох групах слов'янських мов (звісно, що стосується «рукотворних» морів типу Київського чи Канівського, воду яких язик не повертається назвати солодкою, то ці назви належать не архаїці, а дериваційним іноваціям радянської новомови із властивою їй патетикою). На ґрунті германських рефлексів той самий корінь, але в іншому його апофонічному варіанті, з іншою огласовкою, дає, серед іншого, англ. *moor*, що своєю чергою є підставою для припущення про те, що первісна семантика праслов'янського слова була «озерною» чи «болотяною» і, отже, «прісноводною» (див. [ЭССЯ, вип. 19, с. 228-29]) (додамо у дужках, що англ. *moor*, як і *field* та його когнати, засвідчує похідне значення «місце для полювання»).

Сказане про щуку в морі певною мірою стосується і тих паремійних собак, які море хлечуть (*Не погане море, що собаки хлечуть*, с. 132), – щоправда, не виключено і те, що в цьому іронічному прислів'ї йдеться саме про звичне для нас море із тією, отже, пресупозицією, що морську воду, навіть чисту, і собака хлебтати не стане.

Говорячи про семантику, зокрема модельну, слів на позначення моря, можна згадати й паремію про день, який видається морем (*Морем ми день стає*, с. 138) – у Галицько-руських приповідках Франка вона супроводжується приміткою, що йдеться про довгий, нескінченний день. МОРЕ, отже, виступає символом довжини, причому не лише у просторі (І.О. Бунін згадував, як А.П. Чехов говорив про свої штани, що ті непристойно широкі – «як Чорне море»); море також є символом тривалості, тобто відповідна лексема може позначати і довгий, нескінченний час – і от тут згадується Шевченків вірш із дуже невеселим змістом, що починається: *Не спалося, а ніч, як море. / (Хоч діялось не восени, / Так у неволі)*. Таким чином, наведений дисертанткою приклад, введений у зіставний контекст, служить евристичним імпульсом для того, щоби поставити питання про

відповідну типологічну модель вторинного семантичного розвитку іменників зі значенням 'море', а також і про підґрунтя відповідного слововжитку у Шевченка (додамо, що Оксфордський словник наводить приклад англ. *sea* із часовою референцією, щоправда, не паремійний: *To waste whole seas of time upon those... etc.*)

Усе це такі питання, на які одразу не відповіси, усі вони потребують кропітких пошуків із подальшим аналізом, але вже те, що рецензована праця, зроблені авторкою спостереження й висновки дають підстави поставити ці питання і сформулювати відповідні дослідницькі завдання, – усе це говорить саме про евристичне багатство матеріалів дисертації п. Савченко і підтверджує теоретичну і прикладну значущість цих матеріалів.

Зі сказаного, гадаю, цілком природно випливає, що рецензоване дослідження перебуває на висоті необхідних вимог і щодо згромадженого дисертанткою фактичного матеріалу, і щодо того теоретико-методологічного апарату, який вона сформувала і застосувала для аналізу цього мовного фактажу. Тут можна їй побажати, щоби вона не полишала цього «поля», цього терену, чи ниви, чи царини, і після захисту, і продовжувала тут свої пошуки, – інструментарій у неї для цього є.

У плані останнього хотілося б особливо підкреслити ту належну увагу, яку п. Савченко приділяє семантичній варіативності ключових лексем у внутрішньопаремійному контексті. Розширення зіставного пошуку, ширше залучення іномовних паралелей може тут принести несподівані знахідки, які потенційно здатні кинути додаткове світло і на проаналізований і вже, здавалося б, добре відомий матеріал, засвідчуючи його латентний семантичний потенціал. Приміром, для нас, тобто на ґрунті української мови, звичним є окреслення *поля* як *чорного*, про це згадує і Оксана Орестівна у відповідному місці своєї роботи, перераховуючи аксіологічні ознаки відповідного концепту (с. 93). Але от у збірці польських паремій у 4 т. за ред. Ю. Кшижановського у статті *pole* наводиться вираз *na czarne pole jechać*, значенням якого є 'полювати на диких кабанів'; мотивація тут, можливо, є та,

що диких кабанів тоді ж називали «чорним звіром», що, звісно, своєю чергою потребує історико-етимологічного пояснення.

Зіставний розгляд ознак, пов'язуваних із аналізованими в дисертації концептами, теж дає результати, значущі в лінгвокультурному сенсі: приміром, у мові українського фольклору і в українській фразеології *more* традиційно *синє* (с. 140, 142), натомість в англійській мові воно, здається, зелене (*green*), пор. P.R.Wilkinson. *Thesaurus of traditional English metaphors*. – London, Routledge, 2002. – P. 139.

Словом, ще раз переконуємося, який у п. Савченко благодатний матеріал, яке це справді багате поле, скільки на цьому полі ще цікавого, нетривіального і значущого в лінгвістичному і культурно-історичному аспектах.

Отож, оцінюючи тепер рецензовану дисертацію в цілому, можна стверджувати, що вона цілком заслуговує на високу загальну оцінку. Мету дослідження досягнуто, завдання, що їх перед собою поставила дисертантка, виконано. Рецензована дисертація в цілому перебуває на висоті всіх відповідних вимог. Вона становить цілісне, завершене й самостійне дослідження, яке присвячене темі, водночас новій і актуальній для сучасної зіставно-типологічної та контрастивної лінгвістики, і, крім того, значущій для теорії та практики ономастичних і дериваційних студій, а також і для лексикографії. Зміст цієї праці відзначається глибиною й доказовістю теоретичного опрацювання об'єкта вивчення. Ця праця виконана на належному науковому рівні, із коректним застосуванням теоретико-методологічного апарату і з використанням надійної фактологічної бази, наслідком чого стала вірогідність отриманих результатів, зроблених авторкою спостережень та висновків. Усе це зумовлює наукову, зокрема теоретико-лінгвістичну та прикладну, значущість матеріалів цього дослідження, які, до того ж, отримали достатню апробацію на наукових форумах і належним чином представлені в авторефераті й друкованих працях дисертантки. Дисертація також не містить положень з інших досліджень,

запозичених без необхідних посилань. Усі покликання в праці є коректними. Сказане дає усі підстави стверджувати, що дисертація п. Оксани Савченко, подана на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук за спеціальністю 10.02.17 – порівняльно-історичне і типологічне мовознавство, відповідає цій спеціальності, профілю спеціалізованої вченої ради К 11.051.14, вимогам, які встановлені у пп. 9, 11, 12, 13 «Порядку присудження наукових ступенів», затвердженого постановою Кабінету міністрів України № 567 від 24 липня 2013 р. (зі змінами, внесеними згідно з Постановами Кабінету Міністрів України № 656 від 19.08.2015, № 1159 від 30.12.2015, № 567 від 27.07.2016) щодо кандидатських дисертацій, а її авторка Оксана Орестівна Савченко заслуговує на присудження їй наукового ступеня кандидата філологічних наук із зазначеної спеціальності.

Провідний науковий співробітник
відділу загального та порівняльно-історичного
мовознавства Інституту мовознавства ім. О.О.Потебні
НАН України, доктор філологічних наук, професор
С.С.Єрмоленко

